

**IQTIDORLI O'QUVCHILAR BILAN ARUZ VAZNINI INNOVATSION
USULLARDA O'RGANISH**
(ALISHER NAVOIY ASARLARI ASOSIDA)

Muyassar Boqixonova,

*Ibrat nomidagi xorijiy tillarga
ixtisoslashtirilgan maktabi-internati oliy
toifali o'qituvchisi.*

Madina Mamadaliyeva,

*Ibrat nomli Namangan chet tillar
instituti arab tili bo'limi 1-kurs talabasi*

Ilmiy rahbar: Obitjon Karimov,

NamDU dotsenti, f.f.n.

***Annotatsiya.** Ushbu maqola umumta'lim va ijod maktablarida Alisher Navoiy shariyatini sodda va qulay o'zlashtirish uchun tavsiya etiladi. Aruz vaznini o'rganishni istovchilarga birmuncha yengilliklar tug'diradi. Bu vazinni o'zlashtirish orqali "Ijod maktablari" o'qituvchi va o'quvchilari Navoiy ijodini anglashadi.*

***Kalit so'zlar:** Alisher Navoiy, "Me'zon ul-avzon", Zahiriddin Muhammad Bobur, "Muxtasar", Fitrat "Aruz haqida risola", A. Xojiahmedov "Maktab darsliklarida aruz vaznini o'rganish".*

Aruz vaznini maktab o'quv yuklamasiga kiritilgani ko'p yillardan buyon norozichiliklarga sabab bo'lmoqda. Nega deganda, barcha oliy o'quv yurtlarida aruz vazni talab darajasida o'rgatilgan emas. 2018-yil "Munosabat ko'rsatuv"da Quddus A'zamov professor Baxtiyor Nazarov hamda Ahmadali Asqarov bilan bevosita muloqot o'tkazganlarida viloyat o'qituvchilari internet orqali o'z qarshiliklarini bildirishdi, ya'ni aruz vazni maktab darsligidan chiqarib yuborilsin, degan taklif bilan chiqishdi. Shundan so'ng bizda bir fikr tug'ildi: aruz vaznini bilmaslik Navoiyni anglamaslikdir, shuning uchun bu masalani boshqacharoq yo'l bilan hal qilsak: yangi pedtexnologiyadan foydalanib, bu vazni o'rgatsak. Aruz vaznini yangi pedtexnologiya bilan o'rgatish birmuncha samaraliroq bo'lar ekan.

Aruz she'riy tizimi asrlar davomida arab, fors-tojik va turkiy she'riyatlarda amaliy jihatdan qo'llanib kelishi bilan bir vaqtda ushbu xalqlar adabiyotshunosliklarida nazariy jihatdan ham takomillashib bordi. Aruz maxsus ilm sifatida maktab va madrasalarda muttasil o'rgatildi, mazkur she'riy mezon nazariyasi va amaliyotiga oid ko'plab ilmiy tadqiqotlar yaratildi, risolalar bitildi. Halil ibn Ahmaddan so'ng Ibn Usmon Maziniy, Imom Ahmad Ibn Abdurabbih, Ibn al-Xatib at-Tabriziy, Ziyovuddin Abul Jaysh al-Hazrajy kabi arab olimlari ushbu ilmga doir asarlar yaratib, aruz taraqqiyotiga hissa qo'shdilar.

An'anaviy aruz qoidalarini tushuntirishda bu kabi istilohlar qo'llanilgan bo'lib, mumtoz she'riyatdagi 19 bahr an'anaviy tartibda emas, balki tarixiylik tamoyili bilan

saqlangan holda avval arab she'riyatida qo'llanilgan 5 bahrni, so'ng arab va fors she'riyatida barobar iste'molda bo'lgan 10 bahrni, undan so'ngra esa arab aruzshunosi Axfash tomonidan qo'shilgan 1 bahrni hamda fors aruziylari tomonidan kiritilgan 3 bahrni keltirgan. Natijada aruz vaznining tarixiy o'sishini ko'rsatadigan o'ziga xos shakl yuzaga kelgan. Risolada keltirilgan bu shakl uni aniqroq tasavvur qishiga yordam beradi. Fitrat o'zi yaratgan sxemaga shunday tushuntirish beradi: "...arab aruzida olti rukndan tuzilgan vaznlar eron aruzida sakkiz rukndan tuziladi; arab aruzi vaznlari sistemasiga ko'ra 15 bahr bo'lsa ham, so'ngra Axfashdan bir bahr olib, 16 bahrga chiqarilgan. Eron aruzi bulardan 5 bahrni chiqarib, yana uchta bahr qo'shib, 14 da to'xtatadi. Keyinchalik, mashhur chiqarilgan 5 bahrdan ham she'r yozilib, Eron aruzi 19 bahrga chiqariladi". Aruz ilmi Markaziy Osiyoda Fitratga qadar ham mavjud bo'lganidek, uning qatlidan keyin ham bu sohada ilmiy izlanishlarolib borildi. Ayniqsa, o'tgan asrning 60-70-yillariga kelib aruzga doxil bir qancha asarlar e'lon qilindi. Bu sohada o'zbek olimlaridan A.Rustamovning "Aruz haqida suhbatlar" (1972), Ummat To'ychiyevning "O'zbek she'riyatida aruz sistemasi" (1979), Anvar Hojiahmedovning "Aruz nazariyasi asoslari" (1979), "Maktabda aruz vaznini o'rganish", Safarboy Ro'zimboyevning "Aruzdin saboqlar" kabi risola va metodik qo'llanmalari nashr qilindi. Shulardan akademik Alibek Rustamov ham Fitrat taklifini qo'llab, "chirmanda"ga o'xshash usulni aruzshunoslikka tatbiq qilishgaharakat qildi. Alibek Rustamov tavsiya qilgan usul Fitratnikidan ham birmuncha soddaroq bo'lishiga qaramay, aruz amaliyotida ishlatilmadi. Bizningcha, Navoiy va Bobur aruzshunosligi, xususan, "Mezon ul-avzon" va "Muxtasar" asarlari o'z davrida, arab yozuvi asosidagi alifbo iste'molda ekanligi paytida juda katta nazariyva amaliy ahamiyat kasb etib, adabiyotshunoslar va aruznavis shoirlar uchun zarur qo'llanmalar sifatida ish bergan. Fitrat singari ularni arab va fors aruzshunosligi ta'siriga qattiq berilganlikda ayblash ham noto'g'ri harakat. Negaki, o'sha davrlarda iste'moldagi alifbo arabcha bo'lgach, uning fonetik qoidalari ham arablarnikiga yaqinedi.

Aruz vazni hijolarning cho'zilishi va qisqaligiga, ya'ni ularning sifatiga asoslanadi. Qisqa unli bilan tugallangan ochiq hijolar qisqa hijo sanaladi. Vafo, bozor, kitob, bezak, uzuk, o'roq so'zlarining birinchi hijosi ana shunday qisqa hijolar. Ular she'r chizmasida" V "belgisi bilan ifodalanadi. Cho'ziq unli bilan tugallangan (do-,no-,ze-,bo-,) ochiq hijolar, shuningdek, tarkibida qisqa unli bo'lgan (jan-nat,ul-fat kabi) yopiq hijolar cho'ziq hijolar deyiladi. Ular she'r chizmasida" ____" belgisi bilan belgilanadi. Tarkibida cho'ziq unli bo'lgan (bog', yor, shod kabi), shuningdek, qo'sh undosh bilan tugallangan (jism, mehr, ilm kabi)yopiq hijolar o'ta cho'ziq hijo sanaladi. Ular misra ichida «__V» , misra oxirida belgisi bilan ifodalanadi. Endi

yuqoridagi ma`ruzani aniqroq ifodalash uchun jadval tuzamiz, chunki aruz vaznida qisqa hijo sabab cho`ziq hijo vatad, o`ta cho`ziq hijo fosila deb nomlanadi.

tg`r	Hijo nomlari	Belgilanishi	Misollar
	Sabab	V	-ba, hi-,va-,be-u-,na-,fi kabi
	Vatad	_____	<u>mak-tab jan-nat,kitob, kabi</u>
	Fosila	_____V	<u>Jism, mehr, ilm</u> kabi

M, Kecha kelgumdir debon ul sarvi gulru kelmadi...

Misrasidagi hijolarni aniqlashtirib chiqamiz. -cha, de-,vi,-ma qisqa hijolar ke-, kel-, gum-, -dir, -bon, -ul, sar, -gul,-;ro`, kel, ; di cho`ziq hijolar sanaladi. Bu yerda savol tug`ilishi mumkin: Nima uchun -di. Mumtoz adabiyotda –i tovushi 2 xil talaffuz qilinadi: qisqa holda tuzilgan. ki-tob – qisqa, A-li-she—cho`ziq. Demak, «kelmadi» so`zidagi –di xam cho`ziq talaffuz qilinadi. Qisqa, cho`ziq, o`ta cho`ziq hijolarning turlicha birikuvidan ruknlar deb atalgan ritmik bo`laklar tashkil topadi. Aruz ilmi sakkiz asl ruknga asoslanadi, ulardan beshtasi she`riyatimizda keng qo`llaniladi. Bular faulin, mafoiylun, failotun, mustaf`ilun, maf`ulotu ruknlaridir. Bularni uhbu jadval orqali namoyih etamiz :

tg`r	Bahrlar nomi	Taqte`si	Afoili (rukn)
	Hazaj	V - - -	Mafoiylun
	Ramal	- V - -	Foilatun
	Mutaqorib	V - -	Faulun
	Rajaz	- -V-	Mustaf`ilun
	Sare`	- VV -	maf`ulotu

O`zbek mumtoz adabiyotidagi she`rlar ,asosan, hazaj va ramal bahrida yoziladi. Endi amaliy mashg`ulotlarga qaytamiz:

Kecha kelgumdir de bon ul sarvi gulro` kelmadi
 V V V

Ko`zlarimga kecha tong otquncha uy qu kelmadi
 V V V

Chizmalar asosida ruknni topamiz:

- V - - - V - - - V - - - V -

foilatun foilatun foilatun foilatun

- V - - - V - - - V - - - V -

foilatun foilatun foilatun foilatun

Foilatun rukni ramal bahriniki ekanligini bilamiz. Endi ruknlar sonini sanaymiz (8 ta), ya'ni foilatun va foilun so'zi necha marta qatnashganini aniqlaymiz. 8 marta takrorlanibdi. Mumtoz adabiyotda sakkizlikni musamman deyiladi. Undan tashqari, foilatun misra oxirida foilun bo'lib qolgan. Bu kesilish, ya'ni mahzuf deyiladi. Demak, ushbu bayt aruz vaznining *ramali musammani mahzuf* bahrida yozilgan.

Endigi vazifamiz solim, mahzuf va maqsur so'zlarining ma'nosini tushunishdir.

Solim – to'liq

Mahzuf – kesilgan

Maqsur – qusurli

Agar ruknlar asllardan iborat bo'lsa (foilatun, foilatun, foilatun, foilatun kabi), vazn solim deyiladi. Agar ruknlarda kesilish bo'lsa (foilun kabi) mahzuf sanaladi. Agar bayt qofiyasida qusur bo'lsa, maqsur (bodponi-dilraboni, sori-shajuvori) maqsur deyiladi. Demak, buni ham jadval orqali ko'rsatishimiz mumkin:

g`r	Nomlanishi	Afoili	Taqte`si
	Asl rukn	solim	Mafoiylun foilatun maf`ilotun mustaf`ilun faulin
	Tarmoq rukn	mahzuf	mafoil foilun faul
	Ikki o'lchovli	maqsur	mafoil foilun fa`lon faul

Yana amaliy mashg`ulotga o'tamiz :

Mehr ko`p ko`rguzdim ammo mehribone topmadim

Jon base qildim fido oromijone topmadim

Ya'ni -di,-ri,-ma,-ba,-fi bular qisqa hijolar. Ko'p, ko'r-, -giz-, -man, mo-, -bo, ne-, top-; -dim, jon,-se, qil-; -dim,-do,-o;-ro bular cho'ziq hijolar. Mehr – o'ta cho'ziqhijo, shunga ko'ra she'r chizmasini chizamiz :

- V - - V - - -V - - - V -

foilatun foilatun foilatun foilun

- V - - - V - - -V - -g` - V -g`

foilatun foilatun foilatun foilun

Chizmadan bahrni aniqlaymiz va ruknlar sonini sanaymiz. *Ramali musammani mahzuf*. Mahzuf deyilishiga sabab qofiyada hech qanday qusur yo'q hamda rukn tarmoq rukn bo'lib, kesilib qolgan (foilun).

Endi A.Navoiyning "Deyin", "Bo'ldim sango", "Yordin ayru ko'ngil" g'azallari bahrini aniqlab chiqamiz vas hu tarzda g'azallarni bahrlarga solib chiqamiz.

Aruz vazniga oid she'rlar tahlilida quyidagilarga e'tiborli bo'ling!!!

a, e, i unililari ochiq bo'g'in tarkibida kelganida, bu bo'g'in qisqa bo'g'in hisoblanadi va **V** belgisi orqali ifodalanadi;

a, e, i unlilari yopiq bo'g'in tarkibida kelganida, bu bo'g'in oddiy cho'ziqbo'g'in hisoblanadi va — belgisi orqali ifodalanadi;

o, u, o' unlilari ochiq bo'g'in tarkibida kelganida, bu bo'g'in oddiy cho'ziq bo'g'in hisoblanadi va — belgisi orqali ifodalanadi;

o, u, o' unlilari yopiq bo'g'in tarkibida kelganida, bu bo'g'in o'ta cho'ziq bo'g'in hisoblanadi va bu ham — belgisi orqali ifodalanadi (ayrim manbalarda ~ belgisi).

Endi quyidagilar orqali yuqoridagi qoidani tekshirib ko'ramiz:

FO-I-LO-TUN — V — —

MA-FO-IY-LUN V — — —

MUS-TAF'-I-LUN — — V —

Yuqoridagi qoida bo'yicha ularning chizmasi shunday va barchasi 4 bo'g'indan iborat. Ular quyidagi nomlar bilan ifodalanadi:

Foilotun Romal

Mafoiylun Hazaj

Mustaf'ilun Rajaz .

Nomlar va chizmalarni o'rganib oldik!

Endi boshqacha qoida!

Foilotun, mafoiylun, mustaf'ilun kabi atamalar 4 bo'g'indan iborat va she'r tahlilida 4 bo'g'in bir rukn hisoblanadi. Demak, siz har 4 bo'g'indan so'ng bir rukn (/belgi) chizasiz:

Ke-cha-kel-gum/ dir-de-bon-ul/ sar-vi-gul-ro' / kel-ma-di =4 ta rukn

Ko'z-la-rim-g'a/ ke-cha-tong-ot/ gun-cha-uy-qu/ kel-ma-di =4 ta rukn.

Endi, bu ruknlardagi bo'g'inlar chizmasini chizamiz:

V V — — / — V — — / — V — — / — V V birinchi misra;

— V — V / V V — — / — V — — / — V V ikkinchi misra.

E'tibor bering, ushbu chizmalar ruknlarga ajratib berilmoqda va eslab qolingki—ruknlardagi bo'g'inlardan aynan nechinchi bo'g'in eng ko'p qisqa bo'g'in bo'lyapti!

1 misra:

1 qisqa 2 qisqa 3 cho'ziq 4 cho'ziq/

1 cho'ziq 2 qisqa 3 cho'ziq 4 cho'ziq/

1 cho'ziq 2 qisqa 3 cho'ziq 4 cho'ziq/

1 cho'ziq 2 qisqa 3 qisqa.

1-misradan bilish mumkin, eng ko'p qisqa bo'layotgan bo'g'in 2-bo'g'in va siz qolgan qisqa bo'g'inlarni cho'ziq bo'g'in qilib olasiz, bu esa foilotun chizmasiga tushmoqda (nomi esa Romal edi). Va tahlildagi ilk so'zni topdik

Endi biz aruz vaznini yangi pedtexnologiya asosida o'rganish bo'yicha yangi dastur yaratdik. Ushbu dastur orqali o'rganish o'qituvchi va o'quvchilarga qulaylik tug'diradi. Bu dasturga 5-11 sinflarning adabiyot darsliklaridagi mumtoz she'riyatni joylab chiqdik. O'quvchi o'zi uchun kerak bo'lgan mumtoz asarni osongina topadi, bahrini aniqlaydi, ma'nosini tushunadi.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Yo'ldoshev Q. Adabiyot o'qitishning almiy-nazariy asoslari. - Toshkent.: O'qituvchi, 1996.
2. Adabiyot nazariyasi. 2 jildlik, 2-jild. – Toshkent.:Fan, 1979.
3. Sulstonov I. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent.: O'qituvchi, 1980.
4. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent.: O'zbekiston, 2002.
5. To'xliyev B. Adabiyot o'qitish metodikasi. – Toshkent.: 2018.
6. To'xliyev B. Adabiyot. Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun darslik. – Toshkent.: O'qituvchi, 2013.
7. Hojiahmedov A. Maktabda aruz vaznini o'rganish. – Toshkent.: O'qituvchi, 1995.
8. Hojiahmedov A. O'zbek aruzi lug'ati. – Toshkent.: Sharq, 1998.
9. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent. 2019.
10. Husanboyeva Q.. O'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatish. - Toshkent.: 2018.
11. Salayev F., Qurbaniyazov G. Adabiyotshunoslik atamalarining izohli so'zligi. – Toshkent.: Yangi asr avlodi. 2010.

Internet saytlari

1. www.ziyonet.uz
2. www.ziyo.com
3. www.pedagog.uz
4. www.kitob.uz
5. www.e-adab.uz